

A vihar elmúlt, az emberiség megfizette millióit vérben, húsban, életben, avakban, kultúrértékekben; és azóta is az ég derűjét borongós felhők váltották fel újra, majd ismét rózsaszínű naplementékben gyönyörködhattunk, sok nindent elfeledtünk már, s a megtörténtekkel a hátunk mögött, nyugodtan gondolkozhatunk el a felmerült kérdéseken, tapasztalataink tarsolyából bizony húzhatjuk ki a feleletet is. Mi már tudjuk, hogy voltak áruló írástudók s, voltak, akik önmagukat, népüket árulták el; láttunk fényes erkölcsi példákat, gerinces írói és emberi magatartás megtestesítőit, akik börtönök, kínokamrák sötétjében, kivégzőosztagok előtt, vagy néma, jeltelen tömegsírok zélén felelték meg a történelem kérdéseit, az emigráció kitagadottságában vielték el a végtelennel tetsző pillanatnyiség minden kétségét. Tudjuk nevüket is: Thomas Mannak, Bert Brechnek, Julius Fučíknak, Pliviecnak, Jean Lassounak, Ivan Goran Kovacsicsnak, Vladimír Názornak, Radnóti Miklósnak, Ialász Gábornak, Garcia Lorcanak, Gramseinek, vagy Vittorininek hívták ket, a nevek ebben a pillanatban nem mondanak sokat és aligha tarthatunk gényt a teljességre ebben a felsorolásban, és tudjuk, hogy kiállásukhoz nem olt elegendő az emberi bátorság, a kockázat vállalása. Ami jelentőssé teszi mindegyiküknél a dilemma megoldását, ilyen megválaszolását, éppen az, hogy zenkívül még írók is voltak, s elsősorban írók voltak, akik íróként, írói felelősségük teljében, ennek nevében foglaltak állást, indultak harcba, hogy megőrizhessék a veszélyeztetett emberi humánusmot, melynek ők, írástudók éven, sáfárjai voltak. Ők tudták helyüket és kötelességüket a felbomlott Európában a felhőkkel tornyos ég alatt, míg végül is villámaival, gyilkoló SS leányeivel végig nem szántotta félvilág földjét és népei szívét.

Marko Risztics, ki szorongó érzéseit szép tanulmánykötetben\* tette aszalunkra, akkor, e tanulmányok keletkezése idején, kevesebb volt egy tapasztalattal és több a féltő szorongással, mindezt, amit mi ma az írástudókról tudunk, nem tudhatta. Ő csak látta és figyelte az 1930-as évek Európáját, olvast, margináliák, pamflettek, obszervációk özőnében próbálta lerögzíteni kon-nensünk apokaliptikus pillanatait és aggódó szívvel figyelte: megállják-e z írók helyüket ebben a hatalmas társadalmi, politikai, emberi megpróbáltatásban, az írók nagy művészi, erkölcsi próbatételén, kereste az utakat, kutat-ta mi a feladata, mit kell tennie az írónak, hogy megmaradhasson annak, minek képességei, élményei, hivatása jelölték ki, vagy eszközüvé válik a fa-zmusnak, egyike lesz-e azoknak, kik Julius Fučíkot a börtönudvaron fel-kasztják. Radnóti Miklóst a bőri rézbánya kényszermunkatáborától a dunán-ili jeltelen tömegsír tarkolódásáig véres korbáccsal kergetik, Ivan Goran Ko-acics szívében megmártják a kést és Thoman Mann könyveit az utcai könyv-áglyára hordják, kioltják Granadában Frederico Garcia Lorca életét „mintha fényt oltották volna ki”; vajjon egyike lesz-e azoknak, kik hajlandók az mét börtönné vált Európában kopóként szaglászni és gyűlölni mindazt, ami

\* Marko Ristić: Ljudi u nevremenu. Kultura, Zagreb, 1956.

emberben, művészetben, társadalomban emberi. Márkó Risztics partot és szilárd csillagképeket keresett, hisz „na pučini smo. Vreme je rdjavo. Brod „Europa” se malo nakrivio, čuju se zloslutni šumovi u njegovoj utrobi” és mikor Európának lenni a *legéletveszélyesebb vállalkozás volt Európában* (Biti Epropejac, kakvu to surovu konradikciju nosi u sebi?), amikor az emberi értékek olyan devalválódási folyamata ment végbe, melyhez foghatót aligha találhatunk a történelemben. Mikor olyan könnyű volt árulónak lenni, olyan kecsgetető és kényelmes volt „kiszolgálni aljasító hatalmakat”, ahogyan József Attila egyik versében, ki különben maga is áldozata e kornak, mondta, és olyan nehéz valóban megmaradni az emberi vonalán erkölcsben, művészetben egyaránt. Könnyebb volt „rühellni a prófétaságot”, mint Spanyolországban vérezni, Kína roppant térségein harcolni, Németország táborában rothadni, a Kozara, a Szutjeszka véres legendáiban partizánkodni.

Valóban „európának lenni, milyen kegyetlen ellentmondást jelent”? Európa ellen kell fordulni, meg kell semmisíteni Európát, hogy hű maradjon valaki ahhoz az európai ideálhoz, melyhez a legnagyobbak és a legjobbak adták a maguk művészi, erkölcsi, világnézeti részét. Európának lenni a haladás első sorában küzdeni: polgárráak lenni a feudalizmus korában, kommunistának a burzsoa társadalomban, kominformista áradatban gerinces marxistaként harcolni a veszélyeztetett emberiségért. Az a probléma ez, mit Thomas Mann a Doktor Faustusban így fogalmaz meg: ipak postojí nešto čega se neki od nas, jedni u trnucima koji njima samija izgledaju zločinački, drugi pak otvoreno i stalno boje više od njemačkog poraza, a to je njemačka pobijeda”. A példa így lokalizáltan is világosan mutatja a probléma lényegét, annak az európaiságnak a válságát, melybe a társadalmi, szellemi élet a harmincas években fulladt. Az uralomrajutott fasizmus korszaka az, amelyben a mult éppen úgy hamisan derengett fel az emberekben, mint ahogy a jelen is veszes, apokaliptikus jegyek rőt fényében (és mégis hazugul optimista színben) izzott. Sokan próbálták horoszkópot állítani e kornak: Julien Benda az írástudók árulásáról beszél, Ortega y Gasset a tömegek lázadásáról, Spengler feléledt árnya Nyugat alkonyát hirdeti, Lukács Gyöngy az írástudók felelősségéről beszél, Márkó Risztics pedig az előttünk lévő tanulmánykötetben porlekedik, vádol, keresi az utat, a biztos tetőt a szellem nagy jégverésében.

A kor mindegyik prófétája megegyezik abban, hogy a válság éveit élük, csak mindenki mást ért a válság alatt. Ortega a tömegek lázadásáról beszélve felpanaszolja, hogy a szellem térdszalagrendes lovagai kihalóban vannak, a tömeg behatol az élet minden megnyilvánulásába, deformálja azt, a maga képeére hasonítja, stílustalanság, izléstelenség, egyhangúság uralkodik mindenütt, közben nem veszi észre hogy az írástudók, az értelmiségiek szedelőzködtek fel és hagyták ott a népeket és így árulták el a kultúrát is, minek sáfárai voltak. Márkó Risztics éppen ebben látja a probléma lényegét: hogyan tud azonosulni az író a néppel, éppen azzal, hogy író, és íróként hogyan tudja szolgálni népét történelme (és ez minden népre vonatkozik, támadóra és meg-támadottra egyaránt) talán legválságosabb pillanataiban, amikor: Hitler és Mussolini szötte merénylő terveit Európa ellen és minden nép külön-külön magárahagyva remégett a beborult sötét fellegekkel terhes ég alatt, amikor, ügyilátszott, csak a csoda segíthet, csak a reménytelen pesszimizmus, amely Salamisznál győzelemre vitte a maroknyi görögöset. Nem irigyléreméltó helyzet: Spanyolországban a Pradó ég, Kinában áll a harc, és Mussolini Németországban járva a Ruhr-vidékre utazik, hogy meghallgassa az „acél szívverését”. És ekkor Márkó Risztics a költészetről elmélkedik, lényegében keresve az emberben emberi manifesztációit, kutatva az embert a mind nagyobb embertelenségben. Nem poetikus idők ezek, de olyan kor volt, amelyben kevés kivétellel (Spanyolország, Kína) a költő emberségének jezeit aligha lonthatta ki máshol, és másképp mint a költészetben és rimek, szavak zené-

jével, hiszen éppen ezekben az években lett öngyilkos Majakovszki is. a forradalmi Oroszország nagy optimista költője és halt meg Makszim Gorki: eleven lelkiismerete. Hány költő bizonyította ezt! József Attila és Breton, Aragón és többiek!

Természetes tehát (bár Risztics eredeti tervében nem is), hogy a kor problémáival foglalkozó tanulmánykötet éppen a költészet erkölcsi és társadalmi jellegének boncolásával kezdődik. Az általános dezorganizációban, szellemi zűrzavarban, erkölcsi kaoszban, amilyen az a kor is volt, amikor a polgári értelmiség tehetetlenül várta a világvégét vagy kardcsörtetően fegyverrel készült azt megvalósítani, amikor Nyugat és vele az egész civilizáció (legalább is ez volt a polgárság diagnózisa és szemfényvesztő illuzionizmusa, hogy még mindig csak ő képviseli az emberiséget, joga van annak nevében beszélni, érezni, sőt a halálban is azonosulni) közelgő pusztulását várta, a költőkre hárult a feladat, hogy a szellemi élet síkján s onnan átsapva a politikára is, hirdessék azt az új kurzust, melybe a világ az első világháború után lépett, s melynek színtomáit a fonákjáról nézett világban olyan rémülten vették tudomásul. A tudatosodásnak egy logikus, bár igen nehéz útját, rajzolja meg Markó Risztics, amelynek be kell következnie, ha igazi költő nyúl a valóság-hoz, már a létezésével, és a költés aktusával is. A következő lépés nagyvonalú gesztusáról van szó, arról a meggyőződésről, ahogy Risztics mondja, létezik holnap is további élet, mégha a polgári világ mindenestől elvesz is. Ebből következnek azután az írástudók, a költők nagy problémája, a választásé, a tájékozódásé. „Uvidjanje postojanja tog sveta ne znači dakle ništa drugo no uvidjanje postojanja konflikata koji taj svet razdiru, pa prema tome i uvidjanje potrebe da se čovek, pošto mu u životu van tog kompleksnog sukoba nema mesta, u tom sukobu opredeli”.

Mit tehet itt a költő, mint költő?

A legtöbbet mondja Risztics. Adja a teljes önmagát, egész emberi komplexumát; érzelmi adataival, vágyaival, álmaival, szóval egész benső életével a világot tükrözve, amely majd ebbe a tükrőbe tekintve, önmagára, helyére, feladataira ébred. És az eredmény (Risztics szürrealista intermezzóin túl is) az, hogy „poezija otkriva, da duhom gospodare armije mraka i obmane, time što ih delimično pobedjuje; ona navodi svest da ispita prirodu, da potraži uzroke onog unufršnjeg razdora od koga strada sama svest, i koji nije ništa drugo nego uporna i podmukla borba između nagona i savesti, to jest u dubljoj analizi, borba između ljudskih potreba i društvenog sistema koji onemogućava njihovo zadovoljenje”. Ebből pedig Risztics szerint, feltétlenül a felismerés következhet be egyén (s mert a költő univerzálisabb jelentőségű ez a szubjektivizmus) és társadalom közötti ellentét igazi voltáról, ez pedig a tudatosodáson túl a cselekvés mezejére löki a költőt, vagy a társadalom ellen vagy vele (és ekkor: feladja költő-, tehát embervoltát is. Pl. Crnjanski) de harcolnia kell. Így lesz a költészet forradalmivá, az írástudó hőssé vagy áru-lóvá, így lesz erkölcsi és társadalmi értelmű is. „Prava poezija, subjektivna poezija, bez obzira na svoju manifestnu sadržinu, uvek je svojom latentnom sadržinom i svojim posledicama revolucionarna, tojest korisna, i njeno održavanje ostaje, dakle, opravdano i pred najstrožijim objektivnim kriterijumima socijalne celishodnosti”. Mindez pedig Risztics tézisét igazolja (egy kicsit Risztics ellen is u. is a szürrealizmus védelmében és a „szocialista” irodalom ellen ír), szövegét ma elemezve. Risztics igazsága mellett, bár nem minden megállapításával egyezhetünk (maga is kicsit dogmatikusnak vallja tanulmányát), tanuszkodnak olyan nagy költői kornak, mint Garcia Lorca vagy József Attila.

A valóság Risztics tézisével variálva tovább megy és átlép a költészetten, még azon is, amit Risztics igen szélesen fog fel. Többet követel a költőtől. Nem elég a felismerés, nem elég a kaoszról azt mondani, hogy kaos, vers-

beönteni az elemeit. A cselekvés ideje érkezett el, a választásé, a közvetlen akcióé. „Spanija gori, i niko se više ne može zavaravati da su nadzemaljske sfere umovanja i lepote nedostižno *iznad* tog tragicnog plamena, da nad oazom njegovog duhovnog spokojstva ne duva pustinjski vetar rušilačke pretnje. Pitanje politike, za pesnike, umetnike, nije više samo pitanje morala (mint 1933-ban volt), već je sada i pitanje same umetnosti, što nije nešto „više”, ali što ih konačno kao umetnike, stavlja pred dilemu: samouništenje ili borba.”

Ime az európai értelmiség dilemmája a költészet és a történelem felől közelítve meg. Az út a közléstől a felismerésig, a felismeréstől a tudatosodásig, a tudatosodástól az akcióig, a politikáig vezet. Mindezt keresztül-kasul szövi a költészet, mintegy alfája és omegájaként a kérdés irodalmi vetületének. A költesből indul ki és költészethez jut el. Az akció azonban újabb problémát vet fel: Da saradjuju, na planu političke delatnosti, na tom preobražavanju, a da se pri tom i zbog toga ipak nikako ne odreknu svoje dužnosti da „izražavaju i tumače svet po načinu čiju tajnu svaki samo u sebi samome može da nadje”. To znači biti u isti mah veran i samome sebi i naprednim društvenim snagama; dati istovremeno odgovora i svesvodljivim revendikacijama svog intinnog bića i zahtevima kolektivne akcije i discipline”. Igen sokan nem tudták megoldani ezt az akkor látszólag gordiuszi csomót, nemcsak egyének nem, de pártok sem (gondoljunk csak József Attila összeütközésére a Kommunista Párttal éppen ebben a kérdésben); és ezen az elemi, sőt alapvető problémán megakadva, vagy el sem jutva eddig, a fasiszmus szolgálatába álltak, amelynek ezer meduzafeje sok formában hipnotizálta magához az európai kaoszban élő európai értelmiséget.

De az árulást előidéző erők is januszarcúak. Marko Risztics is egyszerre két fronton harcol. Az értelmiség helyes orientációjáért a fasiszmusmal szemben és a forradalmak táborának ideológiai dogmatizmusa ellen is, minálunk az úgynevezett „szocialista” irodalom (ma szocialista realizmus a neve, vagy akár zsdanovizmus). A költészet és a politika közvetlen érintkezési felületét vizsgálva, felvetve az előbb említett dilemmát, az ellen foglalt állást, harcolva a költés szabadságáért, a napjainkban is még ki-ki újuló harcot idézi az ideológia eme frontján. Risztics e tanulmánykötetében ez a probléma körülbelül ugyanakkora helyet kap, mint amaz. De míg a fasiszmus gyors ütemben megmutatkozott teljes valóságában és így hamar holtpontjára is jutott, ez a másik csak 1948-ban vált mélyen és tragikusan emberi problémává, írói, erkölcsi, művészi megpróbáltatássá. Itt már a forradalmi értelmiség áll a széthúzó erők középpontjában. Annak jött el az ideje, hogy valljon színt, hogy válaszson. Risztics e könyvének (tekintettel, hogy lényegében háborúelőtti problémákat taglal) meg nem írt fejezete ismét felvethetné a kérdéseket új megfogalmazásban új helyzetben szemlélve az értelmiség helyzetét. Ismét tragikus ellentmondások pergőtüzében állva, hány értelmiségi nem állta ki az emberiség próbáját. Csak most, hogy a viszonyok normalizálódtak, döbbsentünk rá a vihar pusztító erejére: ismét drótsövények, hazug propaganda, pörök és halál és táborok jelzik az útját és megingott érzelmek, gondolatok, hitok. A Cassou-ról szóló írásban csupán érinti Risztics ezt a problémát, amikor is a költő ismét erkölcsi és emberi felelőssége teljében kellett, hogy válaszson, hogy nyilatkozzék. Ismét ez a kérdés: a költő lelkiismerete, de nemcsak a költőé, önmagára hallgat-e, emberségének őszinte és emberi üzeneteire ügyel, vagy pedig kiszolgálója lesz sötét és embertelen hatalmaknak. A költőktől ekkor is, nemcsak Jugoszláviában és Jugoszláviából, de mindenünnen azt várták, hogy elmondják J'accuse!-üket, hogy tanuskodjanak az igazság, a valóság mellett. Es ekkor is voltak árulók és ekkor is megdöbbsentették a világot a tiltakozások emberi gesztusai. Gondoljunk csak Konstantin Bilb-re, aki egy borongós reggelen, mert nem létezhetett mint ember és költő egy szellemi depressziót lehellő atmoszférában, 1952-ben egy ház negyedik emeletéről az úttestre

vetette magát, „ugledao komad slobodnog neba i ponovo dokazao da čovek nema krila” — mondta róla nemrég barátja a cseh írók kongresszusán.

A váltakozó történelmi viharok váltakozó helyzeteiben így próbált megállni a maga költői módján a költő. Hogy lehetséges, szükséges ez a helytállás, ezt bizonyítja Risztics tanulmánykötete is. Végeredményben arról van szó, hogyan juthat a költő kora fölé, mint költő, ki érzelmekből, vágyakból, álmokból sző világokat és a képzelet lakomáiban duskál. Risztics csak egy ilyen utat vázol fel, amely a szürrealizmus lázadásán át vezet, tehát ami egy kicsit önmaga útja is volt, úgy, hogy kereste az utat a végletek között: a valóság talaján állva, de fejfel az álmok, a kötetlen, a szabad érzelmi lázadás felhőiben. Tudatosan a tudatalattival indult küzdelembe, materializmus és pszichoanalízis házásságával. Minden merev szabály ellenségeként, de az elnyomás ellenségeként is küzd az európai értelmiség helyes orientációjáért. Romain Rolland pályafutásának rajzában bemutatta, hogyan jut el a polgár, a citoyen (nem a burzsoá!) a pacifizmustól egy tudatosabb harcig, a harc szükségességének felismeréséig, és hogyan ragad le annál. Általában Rolland és Gide két háború közötti ilyen jellegű problematikája tipikusan illusztrálja az értelmiségiek haladó, forradalmi részének helyzetét. Az igazság szenvedélyes szerezteéről van szó, amelyet Rolland olyan szenvedélyesen védelmezett éppen Barubusse ellen 1922-ben, most (1937-ben) Rolland ellen fordul, amikor is Rolland Gide oroszországi naplójegyzetei körül támadt vitában Gide ellen támad. Hogy az akkor kiejtett zászlót nem volt aki felemelje igen hosszú ideig (akadályozta a „szociális geometria csálhatatlansága”) ez jellemző tünete nemcsak Risztics könyvének, hanem az egész szellemi horizontnak is Európában.

Így szólalnak meg a könyv ügyesen harmonizált és megkomponált szövegei, mint a véres háború és az utána következő évek, szinte egészen napjainkig konkrét emberek testével és szellemével orkesztrált véres és tragikus polifóniává. A megdöbbenő, hogy e régen írt szövegeket mennyire igazolta az idő, mi azóta elviharzott felettünk! Mindenesetre keserű elégtétel ez a könyv írójának. De vigasztaló, hogy igen sokan voltak és nemcsak költők, de népek is, akik vállalni merték a kor lelkiismeretének hordozását, s mi több, megvalósítását is, hogy közelebb kerüljön egymáshoz „költészet és történelem”, „ember és társadalom”, „álom és valóság”.

BORI Imre